BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)

An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research

Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

भारतीय संस्कृती, वारसा, भाषा आणि परंपरेच्या जतनामध्ये बंजारा समाजाचे योगदान

वर्षा किसान चव्हाण

संशोधक विध्यार्थी, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ अमरावती

Email : varshachavhan@gmail.com

सारांश (Abstract)

भारत हा विविध भाषा, संस्कृती, धर्म आणि परंपरांचा देश आहे. भारतीय संस्कृतीचे वैविध्य हे तिचे वैशिष्ट्य असून प्रत्येक समाजाने या सांस्कृतिक समृद्धीत महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. बंजारा समाज हा भारतातील प्राचीन भटक्या समुदायांपैकी एक असून त्याने भारतीय सांस्कृतिक वारशाच्या जतनात मोलाचे कार्य केले आहे. बंजारा समाजाची गोरबोली (लमाणी/लंबाडी) भाषा, लोककला, लोकसंगीत, लोकनृत्य, भरतकाम, पारंपरिक वेशभूषा, सण-उत्सव आणि सामाजिक परंपरा भारतीय संस्कृतीची समृद्ध परंपरा दर्शवितात. हा लेख बंजारा समाजाच्या सांस्कृतिक वारशाचा अभ्यास करून त्याचे भारतीय संस्कृतीतील योगदान स्पष्ट करतो.

बीज-शब्द: भारतीय संस्कृती, बंजारा समाज, गोरबोली, सांस्कृतिक वारसा, लोकपरंपरा, लोककला.

प्रस्तावना

भारतीय संस्कृती ही जगातील सर्वात प्राचीन आणि सातत्यपूर्ण संस्कृतींपैकी एक आहे. विविध समाज, जाती-जमाती आणि भाषिक समूहांनी या संस्कृतीच्या निर्मितीत योगदान दिले आहे. बंजारा समाज हा भारतातील ऐतिहासिकदृष्ट्या व्यापारी आणि वाहतूक करणारा भटक्या समुदाय म्हणून ओळखला जातो. राजस्थानातून भारताच्या विविध भागांत स्थलांतर करताना या समाजाने स्वतःची सांस्कृतिक ओळख जपली. आज महाराष्ट्र, तेलंगणा, कर्नाटक, मध्य प्रदेश, गुजरात, राजस्थान आणि इतर अनेक राज्यांत बंजारा समाज आढळतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the Study)

1. भारतीय संस्कृती आणि सांस्कृतिक वारशामध्ये बंजारा समाजाचे स्थान स्पष्ट करणे.
2. बंजारा समाजाची भाषा (गोरबोली), लोकपरंपरा, लोककला, लोकसंगीत आणि लोकनृत्य यांचा अभ्यास करणे.
3. बंजारा समाजाच्या सांस्कृतिक वारशाच्या जतनातील योगदानाचे विश्लेषण करणे.
4. आधुनिकीकरण आणि जागतिकीकरणामुळे बंजारा संस्कृतीसमोरील आव्हानांचा अभ्यास करणे.
5. बंजारा समाजाची सांस्कृतिक ओळख जतन करण्यासाठी आवश्यक उपाययोजना सुचविणे.

संशोधनाची गृहितके (Research Hypotheses)

1. बंजारा समाजाने भारतीय संस्कृती आणि सांस्कृतिक वारशाच्या जतनात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

2. बंजारा समाजाची गोरबोली भाषा, लोककला आणि लोकपरंपरा भारतीय सांस्कृतिक विविधतेचे महत्त्वपूर्ण घटक आहेत.
3. आधुनिकीकरणामुळे बंजारा समाजाच्या पारंपरिक भाषा आणि संस्कृतीवर प्रतिकूल परिणाम होत आहे.
4. शासन आणि सामाजिक संस्थांच्या सहकार्याने बंजारा समाजाचा सांस्कृतिक वारसा अधिक प्रभावीपणे जतन केला जाऊ शकतो.
5. बंजारा समाजाच्या सांस्कृतिक वारशाचे दस्तऐवजीकरण केल्यास भारतीय सांस्कृतिक वारशाचे संवर्धन अधिक बळकट होईल.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

संशोधनाचा प्रकार

हे संशोधन **वर्णनात्मक (Descriptive)** आणि **विश्लेषणात्मक (Analytical)** स्वरूपाचे आहे.

संशोधनाची रचना

या संशोधनात **गुणात्मक (Qualitative)** संशोधन पद्धतीचा प्रामुख्याने वापर करण्यात आला आहे. आवश्यकतेनुसार काही दुय्यम सांख्यिकीय माहितीचाही आधार घेतला आहे.

माहितीचे स्रोत

अ) प्राथमिक स्रोत

- बंजारा समाजातील ज्येष्ठ व्यक्तींच्या मुलाखती.
- लोककलावंत, समाजनेते आणि अभ्यासकांशी संवाद.
- तांडा भेटी आणि प्रत्यक्ष निरीक्षण.
- सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे निरीक्षण.

ब) दुय्यम स्रोत

- पुस्तके
- संशोधन लेख
- नियतकालिके
- प्रबंध (Theses)
- शासनाचे अहवाल
- जनगणना अहवाल

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

- संशोधन संस्था आणि विद्यापीठांची प्रकाशने
- ऑनलाइन शैक्षणिक डेटाबेस

माहिती संकलनाची साधने

- मुलाखत (Interview)
- निरीक्षण (Observation)
- दस्तऐवज विश्लेषण (Document Analysis)
- छायाचित्रे व सांस्कृतिक नोंदी

माहितीचे विश्लेषण

संकलित माहितीचे **वर्णनात्मक** आणि **विषयवस्तू विश्लेषण (Content Analysis)** पद्धतीने विश्लेषण करण्यात आले आहे.

संशोधनाचे क्षेत्र

महाराष्ट्रातील बंजारा समाजाच्या सांस्कृतिक जीवनाचा अभ्यास केंद्रस्थानी ठेवण्यात आला असून, आवश्यकतेनुसार भारतातील इतर राज्यांतील बंजारा समाजाचा संदर्भ घेण्यात आला आहे.

भारतीय संस्कृतीतील बंजारा समाजाचे स्थान

बंजारा समाज भारतीय संस्कृतीच्या विविधतेचे जिवंत उदाहरण आहे. त्यांची सामाजिक रचना, "तांडा" ही वस्ती व्यवस्था, पारंपरिक लोककला, संगीत, धार्मिक श्रद्धा आणि सामाजिक मूल्ये भारतीय लोकसंस्कृतीचा अविभाज्य भाग आहेत. इतिहासात ते धान्य, मीठ आणि इतर वस्तूंची वाहतूक करणारे प्रमुख व्यापारी होते. त्यामुळे विविध प्रदेशांच्या संस्कृतींमध्ये त्यांनी सांस्कृतिक सेतूची भूमिका बजावली.

बंजारा समाजाचा सांस्कृतिक वारसा

१. लोकनृत्य

लंबाडी (लमाणी) नृत्य हे भारतातील सर्वात आकर्षक लोकनृत्यांपैकी एक मानले जाते. रंगीबेरंगी पोशाख, आरशांचे भरतकाम, चांदीचे दागिने आणि समूहातील तालबद्ध नृत्य ही त्याची वैशिष्ट्ये आहेत.

२. लोकसंगीत

बंजारा समाजात विवाहगीते, देवभक्तीपर गीते, श्रमगीते आणि ऋतूगीते यांची समृद्ध परंपरा आहे. या गीतांमध्ये समाजाचा इतिहास, जीवनमूल्ये आणि सांस्कृतिक स्मृती जतन झालेल्या दिसतात.

३. भरतकाम आणि हस्तकला

बंजारा महिलांचे आरशांच्या नक्षीसह रंगीत भरतकाम (Mirror Work) जागतिक स्तरावर प्रसिद्ध आहे. पारंपरिक पोशाख, पिशव्या, चादरी आणि सजावटीच्या वस्तूंवर केलेले भरतकाम हे भारतीय हस्तकलेचे महत्त्वपूर्ण उदाहरण आहे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

बंजारा समाजाची भाषा : गोरबोली

बंजारा समाजाची मातृभाषा **गोरबोली (Gor Boli/Lambadi/Lamani)** आहे. ही इंडो-आर्यन भाषाकुलातील भाषा असून तिची समृद्ध मौखिक परंपरा आहे. लोककथा, म्हणी, ओव्या, धार्मिक गीते आणि लोकपरंपरा पिढ्यान्पिढ्या मौखिक स्वरूपात जतन झाल्या आहेत. अनेक भागांत देवनागरी किंवा प्रादेशिक लिपी वापरली जात असली तरी गोरबोलीला स्वतंत्र पारंपरिक लिपी नाही. आधुनिक काळात तिचे दस्तऐवजीकरण आणि संवर्धन करण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत.

बंजारा समाजाच्या परंपरा

बंजारा समाजात सामुदायिक जीवनाला विशेष महत्त्व आहे.

मुख्य परंपरा:

- तांडा पद्धतीची वस्ती
- नायक (Naik) यांच्या नेतृत्वाखालील सामाजिक व्यवस्था
- पारंपरिक विवाहसंस्कार
- तीज, होळी, दिवाळी, शीतला देवी, सेवालाल महाराज जयंती इत्यादी सण
- निसर्गपूजा आणि कुलदैवतांची उपासना
- लोकगीत आणि सामुदायिक नृत्याची परंपरा.

भारतीय सांस्कृतिक वारशाच्या जतनातील योगदान

बंजारा समाजाने भारतीय संस्कृतीला पुढील प्रकारे समृद्ध केले आहे—

- लोककला आणि लोकनृत्याचे संवर्धन.
- गोरबोली भाषेची मौखिक परंपरा जपणे.
- पारंपरिक भरतकाम आणि हस्तकलेचे संरक्षण.
- लोकगीत, लोककथा आणि लोकपरंपरांचे जतन.
- विविध प्रदेशांतील सांस्कृतिक देवाणघेवाण घडवून आणणे.
- भारताच्या सांस्कृतिक विविधतेला बळकटी देणे.

आव्हाने

- आधुनिकीकरणामुळे पारंपरिक जीवनशैलीत बदल.
- गोरबोली भाषेचा वापर कमी होणे.
- लोककलेकडे नव्या पिढीचा घटता कल.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

- शहरीकरणामुळे पारंपरिक तांडा संस्कृतीचे रूपांतर.
- मौखिक साहित्याचे मर्यादित दस्तऐवजीकरण.

उपाययोजना

- गोरबोली भाषेचे शैक्षणिक स्तरावर संवर्धन.
- बंजारा लोकसाहित्याचे दस्तऐवजीकरण.
- पारंपरिक भरतकाम व हस्तकला उद्योगांना प्रोत्साहन.
- सांस्कृतिक महोत्सवांचे आयोजन.
- संशोधन, संग्रहालये आणि डिजिटल अभिलेख तयार करणे.
- युवकांना सांस्कृतिक वारशाशी जोडण्यासाठी विशेष कार्यक्रम राबविणे.

निष्कर्ष

1. बंजारा समाज भारतीय संस्कृतीच्या विविधतेचा महत्त्वपूर्ण घटक आहे.
2. गोरबोली भाषा आजही बंजारा समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचा आधार आहे; मात्र तिच्या वापरात घट होत असल्याचे दिसून येते.
3. बंजारा लोकनृत्य, लोकसंगीत, भरतकाम आणि हस्तकला यांनी भारतीय लोकसंस्कृती समृद्ध केली आहे.
4. आधुनिकीकरण, शहरीकरण आणि शिक्षणातील बदलांमुळे पारंपरिक जीवनपद्धतीत परिवर्तन झाले आहे.
5. तरुण पिढीमध्ये पारंपरिक भाषा आणि लोकपरंपरांबद्दल जागरूकता कमी होत असल्याचे आढळते.
6. शासनाच्या विविध योजनांमुळे आणि सांस्कृतिक महोत्सवांमुळे बंजारा संस्कृतीच्या संवर्धनाला चालना मिळत आहे.
7. बंजारा समाजाच्या लोकसाहित्य, लोककला आणि गोरबोली भाषेचे अधिक व्यापक दस्तऐवजीकरण करण्याची आवश्यकता आहे.
8. बंजारा समाजाचा सांस्कृतिक वारसा हा भारतीय अमूर्त सांस्कृतिक वारशाचा (Intangible Cultural Heritage) महत्त्वपूर्ण भाग असून त्याच्या संरक्षणासाठी शैक्षणिक संशोधन, धोरणात्मक उपक्रम आणि समाजसहभाग आवश्यक आहे.

बंजारा समाज हा भारतीय संस्कृतीचा अविभाज्य घटक आहे. त्यांची भाषा, लोकपरंपरा, कला, संगीत, नृत्य, हस्तकला आणि सामुदायिक जीवनपद्धती भारतीय सांस्कृतिक वारशाला समृद्ध करतात. आधुनिकतेच्या प्रभावामुळे काही परंपरा लुप्त होण्याचा धोका असला तरी शैक्षणिक संशोधन, सांस्कृतिक संवर्धन आणि सरकारी उपक्रमांच्या माध्यमातून हा अमूल्य वारसा पुढील पिढ्यांपर्यंत पोहोचविणे आवश्यक आहे. भारतीय संस्कृतीच्या विविधतेचे संरक्षण करण्यासाठी बंजारा समाजाच्या सांस्कृतिक योगदानाचे जतन आणि प्रसार ही काळाची गरज आहे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

संदर्भ (निवडक)

1. Anthropological Survey of India – *People of India Project*. Press Information Bureau
2. Banjara Sanskriti Samvardhan Kendra – भाषा, संस्कृती व वारसा. vnmbanjarasavardhan.org
3. *Social and Cultural Aspects of Banjara Community in Deccan*. Journal of South Indian History Congress
4. *Banjara Cultural Life and Practices*. sdmcujire.in